

HUMANISTICKE STUDIJE

12 | 2024

UNIVERZITET
DONJA GORICA

ČASOPIS HUMANISTICKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Primijenjena etika“:
Kristina Bojanović

Redakcija:

1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Podgorica);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo);
8. Kristina Bojanović (Podgorica).

Savjet:

1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Viljam Smirnov (Moskva);
9. Rudi Rizman (Ljubljana);
10. Alpar Lošonc (Novi Sad);
11. Vesna Kilibarda (Podgorica);
12. Stefano Bianchini (Bologna);
13. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
14. [Ratko Božović.]

Sekretarka: Kristina Bojanović

Dizajn: [Mile Grozdanić]

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Sonja Živaljević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2024.

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

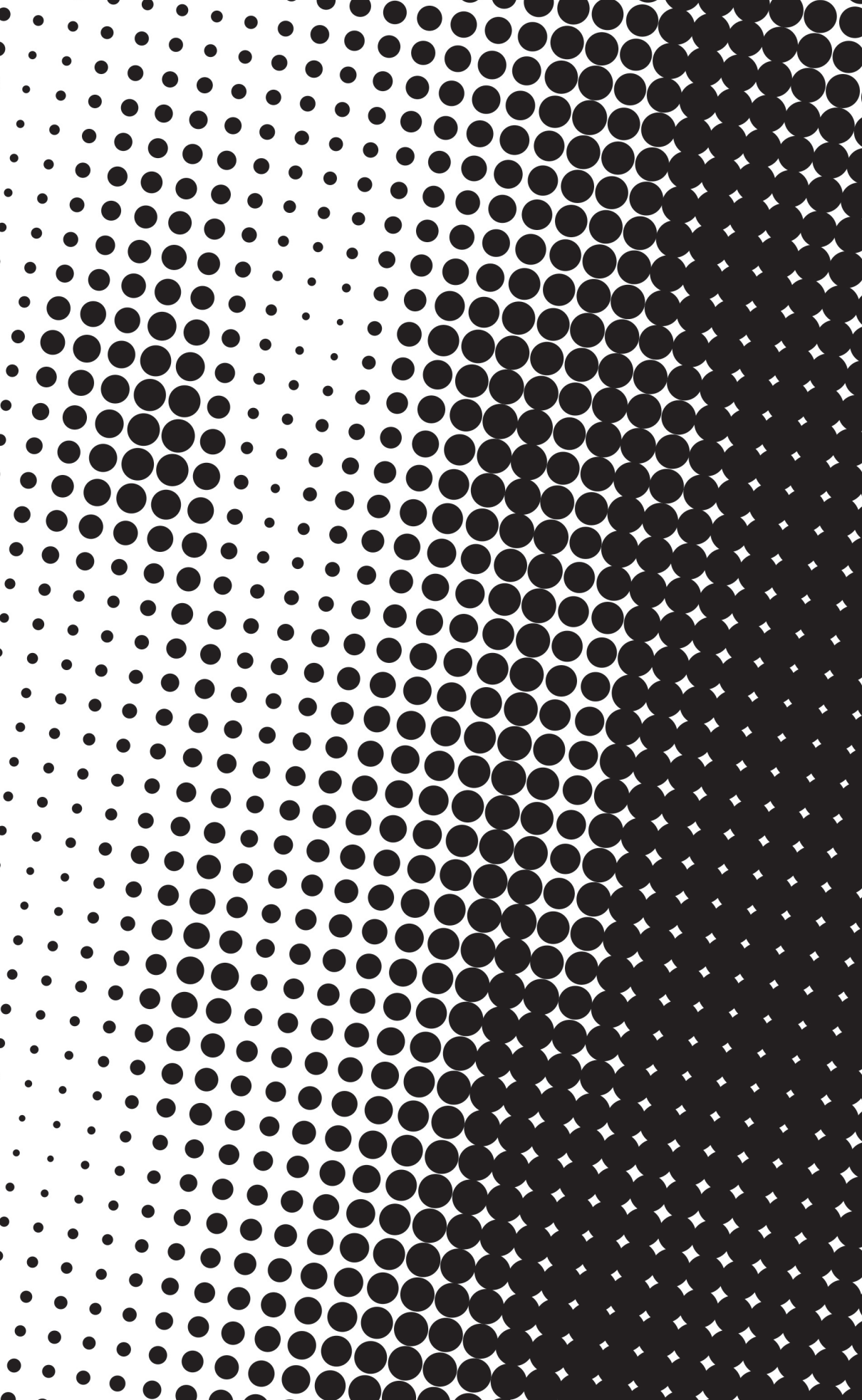
Uz temat ovog izdanja Humanističkih studija /7/

DIO I TEMA BROJA: Primijenjena etika
DEJL ŽAKET Šta je posao novinara? /13/
DEJL ŽAKET Cenzura i uskraćivanje informacija radi višeg dobra /25/
MARK IZRAEL i IJAN HEJ Zašto uopšte da brinemo o etici? /39/
MARK IZRAEL i IJAN HEJ Činiti dobro i
izbегavati da se naudi drugima /49/

DIO II Četiristo godina od rođenja Bleza Paskala
MILOSAV GUDOVIC Paskal, ili o lađi ne-izvesnog /67/
KRISTINA BOJANOVIĆ Blez Paskal: Misao kao etička kategorija /73/

DIO III Trista godina od rođenja Imanuela Kanta
IMANUEL KANT Ogled o mentalnim bolestima /83/
MOMČILO T. SELESKOVIĆ Kriticism /93/
KRISTINA BOJANOVIĆ Život po maksimama.
O knjizi Manfreda Kuna, *Kant. Biografija* /103/

DIO IV Prikazi
NIKOLA BANIĆEVIĆ Džon Meršajmer i Sebastijan Rosato,
Razum i moć: kako države misle /113/
ILIJA VUJAČIĆ Milan Podunavac, *Režimi straha* /117/
KRISTINA BOJANOVIĆ Arnold Tojnbi, *Proučavanje istorije* /127/

Činiti dobro i izbegavati da se naudi drugima

Uvod

Mogli bismo da očekujemo da će svi istraživači biti veoma oprezni i zaštititi učesnike svojih istraživanja, u najmanju ruku od fizičkih povreda. Na kraju krajeva, većina moralnih sistema zahteva od ljudi da se uzdrže od namernog povređivanja drugih osim ako za tako nešto ne postoji dobar razlog. Međutim, a kao što smo već izložili u trećem poglavlju, istraživačka etika se u velikoj meri razvila kao odgovor na potrebu da se učesnici istraživanja zaštite od velike štete koja im je bila nanošena. Užasan uticaj medicinskih eksperimenata na vulnerabilne grupe izazvao je obavezu da se ne dozvoli istraživačima da sami sebe regulišu. Rezultat toga je predstavljalo nastojanje da se ranim etičkim kodeksima učesnici istraživanja zaštite od različitih oblika nepravdi.

Uobičajeno je da se od savremenih istraživača očekuje da umanje rizik nanošenja štete ili nelagodnosti učesnicima (princip neškodljivosti). U određenim slučajevima, od njih se takođe može očekivati da potpomažu dobrobit učesnika ili da uvećavaju korist za društvo kao celinu (princip dobronamernosti) (Tri-Council, 2003). U ovom poglavlju ispituje načine na koje su se naučnici hvatali u koštac sa konceptima štete i koristi, kao i kako su nalazili ravnotežu između ta dva. Oni u tome nisu uvek uspevali. Pojedini istraživači kod učesnika i dalje stvaraju utisak da su eksploatisani, pa „ključaju od besa, odlučni da živog oderu svakog sledećeg ambicioznog istraživača koji se pojavi” (Punch 1986, 47; v. takođe Darou et al., 1993; Sheper-Hughes 2000).

Izbegavanje da se nanese šteta

Sam pojam „štete” je diskutabilan. Džoel Fajnberg (Feinberg, 1984) ga je definisao kao „poraz interesa”, gde su interesi pojedinca definisani kao „niz stvari važnih za tu osobu”. Iako se zbog uticaja bioetike najčešće o šteti misli u fizičkom smislu, ona takođe može biti i psihička, socijalna i ekonomska (ESRC 2005; NHMRC 2001b). Verovatnije je da će nanošenje štete putem istraživanja u društvenim naukama uključiti psihički nemir, nelagodnost, socijalni gubitak, napad na privatnost ili ugrožavanje prava nego fizičko povređivanje.

I tek samo jedno istraživanje može da izazove niz šteta. Uzmimo u obzir dva primera, prvi hipotetički a drugi stvarni. Prvi uključuje studiju seksualnih praksi među zaposlenima u određenoj organizaciji. Možda su u naporu da se ispita postojanje diskriminacije ili rizičnih seksualnih praksi, zaposleni pitani da li su seksualno aktivni, koje oblike seksualnih aktivnosti upražnjavaju i kog/kojih su rod/ova/a njihovi partneri. Različiti tipovi štete mogu da proisteknu iz ovog istraživanja ako se, na primer, prekrši odnos poverljivosti i odgovori pojedinačnih ispitanika otkriju poslodavcima i njihovim kolegama. Rezultat može da bude taj da zaposleni ne dobije unapređenje zbog svoje seksualnosti, drugu zaposlenu mogu fizički da maltretiraju kolege zato što je HIV pozitivna, treći može da strahuje od raskida svoje veze sa partnerkom posle otkrivanja nje-gove seksualne prošlosti itd.

Drugi slučaj se tiče prikrivenog posmatranja sa učestvovanjem američkog doktoranda o zloupotrebi droge tokom jedne godine (Miller and Selva, 1994). Miller se predstavljao kao „poverljivi informant”, učestvujući u dvadeset osam slučajeva sa narkoticima. Ovo je uključivalo ubeđivanje ljudi da kupe ilegalnu drogu od prikrivenih policajaca. Policajci bi kasnije uhapsili kupce i oduzeli sve što kupac poseduje ili zatečen novac. Miller je bio veoma kritičan prema ovim operacijama i opravdao je svoju upotrebu prikrivenih tehnika kao metode otkrivanja „ove skupe i nefunkcionalne strategije primene droge” (Miller and Selva 1994, 323). Miller nije razmatrao uticaj koji bi njegov posao mogao da ima na osumnjičene. Neki istraživači bi mogli da opravdaju odavanje informacija o dilerima droge policiji, iako bi mnogima bilo veoma neprijatno da dozvole da se njihovi istraživački podaci koriste na ovaj način (v. šesto poglavlje). Pored toga, Milerova uloga je značila da se uključio u ono što bi se u nekim jurisdikcijama smatralo podmetanjem. U jednom slučaju, na primer, bili su uhapšeni kratkoročni korisnik i potencijalni diler marihuane, dok su njegov novac i roba bili oduzeti. Miller i Selva su priznali da „kupac možda nikada ne bi imao namere da kupi nedozvoljenu količinu droge da mu istraživač i agent nisu ponudili takvu priliku” (Miller and Selva 1994, 324–325).

Istraživači bi trebalo da se potrudu da izbegnu čak i samu mogućnost nanošenja štete drugima. Naravno, većina istraživanja uključuje izvesni rizik, uopšteno posmatrano znatniji od minimalnog rizika s kojim se susrećemo u našim svakodnevnim životima (Freedman et al., 1993). Mera u kojoj istraživači moraju da izbegavaju rizik može zavisiti od stepena rizika (prevalence) kao i od težine posledica koje mogu da proisteknu iz toga (magnitude): uobičajeno je da se kaže da prednosti i rizici moraju biti ‘uravnoteženi’ i da se pokaže da su u ‘povoljnom odnosu’ (NCPHSBBR, 1979). Ili, drugačije rečeno, „ozbiljni rizici kao svoje opravdanje zahtevaju srazmerno značajan cilj” (Beauchamp and Childress 2001, 118).

Elsberg i Hejz (Ellsberg and Heise, 2002) ponudili su primer zasnovan na istraživanju porodičnog nasilja u zemljama u razvoju. Po njima, najveću opasnost pri istraživanju zlostavljanih žena predstavlja:

mogućnost da se nenamerno prouzrokuje šteta ili neprijatnost. Ispitanice bi mogle da budu povređene ako partner sazna da je pričala sa drugima o njihovoj vezi. Uz to, postoji verovatnoća da ispitanice postanu uznemirene intenzivnim intervjuom ili zbog neminovnog prisećanja bolnih ili zastrašujućih iskustava (2002, 1599–1600).

Posledično, u Meksiku su partneri ponovo maltretirali žrtve nasilja u porodici zato što su one učestvovala u istraživanju koje je ispitalo njihova prethodna iskustva (Health and Development Policy Project, 1995; v. takođe smernice World Health Organisation, 1999). U domenu indigenog zdravstva, Anderson je pozvao istraživače da promisle i odgovore na sledeći širok spektar problema:

da li će proces istraživanja naglasiti unutrašnje sukobe u zajednici? Koji efekat ima postavljanje pitanja o veštinama ženskog roditeljstva na njihovo samopouzdanje kao majki? Kako će objavljene izveštaje tumačiti mejnstrim štampa i da li postoji opasnost da će biti pogrešno predstavljeni kako bi se pojačali tradicionalni kolonijalni stereotipi? (Anderson 1996, 162–163).

Obično se od istraživača očekuje da prihvate strategije umanjivanja rizika (NHMRC 2001b; RESPECT n. d.) koje mogu da uključe nadziranje učesnika, održavanje bezbednosne mreže profesionalaca koji mogu da pruže podršku u hitnim slučajevima, isključivanje vulnerabilnih pojedinaca ili grupa iz istraživanja kada je to opravdano, uzimanje u obzir toga da li su dostupne alternative sa manjim rizikom, kao i predviđanje i predupređivanje svih iskrivljavanja rezultata istraživanja koji bi mogli da dovedu do nanošenja štete učesnicima (Rainwater and Pittman, 1967). Tako, na primer, u slučaju istraživanja obrazovanja deci takođe može da se nanese nepravda ako oni propuste deo nastavnog programa ili propuste neke prilike (možda zaostajanjem iza vršnjaka ili tako što su stavljeni u slabiju grupu). Profesionalna udruženja uglavnom zahtevaju od istraživača obrazovanja da budu „osetljivi prema integritetu tekućih institucionalnih aktivnosti” (American Research Association, 2000) i stvore preduslove za otklanjanje takve štete: „to može da podrazumeva popravnu nastavu, dodatnu nastavu, terapiju ili naknadno razjašnjavanje” (Australian Association for Research in Education, 1997).

Naknadno razjašnjavanje (debriefing) često se koristi u eksperimentalnim istraživanjima zasnovanim na obmani, kao strategija umanjivanja rizika (Schuler, 1982). Nakon što su podaci prikupljeni, istraživač objašnjava učesnicima pravu prirodu i svrhu istraživanja sa

uverenjem da to može da deluje kao „gumica koja će izbrisati emotivne i bihejvioralne rezidue” (Tesch 1977, 218) dok ima i izvesnu obrazovnu ulogu. Međutim, proces debriefinga odlikuju i izvesne mane. Što se tiče brisanja posledica manipulacije, Vorik (Warwick, 1982) tvrdio je da posledice mogu da se nastave i posle naknadnih razjašnjenja. U nekim slučajevima debriefing stvarno može da poveća bilo koju potencijalno nanetu štetu (Keith-Spiegel and Koocher, 1985). Nekoliko psihologa je takođe otkrilo da učesnici ne moraju baš visoko da vrednuju informacije dobijene na ovaj način (Smith and Richardson, 1983), dok neki čak ostaju uvereni da obmana i dalje traje.

Drugi način nošenja s mogućnošću nanošenja štete učesnicima istraživanja predstavlja uključivanje članova onih zajednica koji čine fokus istraživanja u planiranje i vođenje istraživanja. Na primer, Martin i Noks (Martin and Knox, 2000) su uključili članove agencije koja pruža usluge za gej i lezbijske zajednice dok su planirali svoje istraživanje o rizičnom ponašanju povezanom s HIV-om među gej muškarcima. Unutar ovog modela, proces istraživanja može da uključi razmenu između istraživača i uključenih zajednica sa jedne strane i sa druge strane, istraživača i učesnika koji saraduju na razvijanju odgovarajućih pitanja i metodologija, gde istraživači omogućavaju pristup stručnim informacijama i izvorima istraživanja u razmenu za podršku i savet članova zajednice (Rosenthal 1991; Silvestre 1994).

Slične kritike tradicionalnog shvatanja minimizacije rizika pojavile su se u antropologiji. Grejvs i Šilds (Graves and Shields, 1991) tvrdili su da su etički kodeksi precenili znanje naučnika i autonomiju njima dostupnih akcija:

...u biomedicinskim eksperimentima istraživačka paradigma daje istraživačima ujedno i maksimum kontrole nad ispitanicima i maksimalne mogućnosti da im se nepovratno naudi... (1991,135).

...sa druge strane... u većini istraživanja društvenih nauka uopšte nije očigledno koga mi to štitimo, kako ih štitimo, od čega ih štitimo i koje su granice naših mogućnosti da ih zaštitimo... (1991, 136).

Slično tome, jedan američki antropolog (Kovats-Bernat, 2002) koji se na Haitiju bavi terenskim radom sa decom ulice kritikovao je one koji pretpostavljaju da su antropolozi dovoljno moćni da kontrolišu ili pregovaraju o mogućim opasnostima za račun onih sa kojima rade. On napominje da je takvo uverenje bilo deo „kolonijalnog nasleđa” njegove discipline (2002, 214):

...sposobnost da zaštitimo od štete ili da ponudimo zaštitu nije isključivo domen antropologa već se mora shvatiti kao moć koju učesnici terenskog istraživanja dele na terenu radi dobrobiti koja se tiče svih (2002, 214).

Iako su istraživači nastojali da se usredsrede na potrebu da se izbegne nanošenje štete drugima, neki etičari su tvrdili da obaveze istraživača daleko prevazilaze ta nastojanja. Na osnovu principa dobrotornosti, neki su tvrdili da bi trebalo da u određenim okolnostima delujemo zarad dobrobiti drugih. Na primer, Bičam i Čildres (Beauchamp and Childress, 2001) tvrdili su da zato što svi imamo koristi od toga što smo članovi društva, možemo u određenim situacijama biti u obavezi da činimo dobro svima drugima. Parafrazirajući Bičam i Čildresa, istraživač će možda morati da se ponaša kao da je on ili ona znao/la da: zbog opšteg interesa postoji rizik da drugim ljudima budu naneti gubitak ili šteta; da je delovanje istraživača neophodno kako bi se predupredili gubitak ili šteta; da postoji velika verovatnoća da postupci istraživača preduprede štetu; da postupak ne nosi po istraživača značajne rizike, troškove ili teret; da korist, koju će drugi dobiti, nadmašuje svaku štetu, trošak ili teret koji će istraživač verovatno morati da podnese.

Od istraživača se, stoga, može očekivati da imaju obavezu da čine dobro drugim ljudima čak iako oni nisu direktno pogođeni istraživanjem. Međutim, iako su neki etičari predlagali da bi trebalo da se trudimo da pomognemo što većem broju ljudi (Singer, 1999), obaveza da se učini dobro je obično ograničena na neki način. Neki komentatori su predložili da mora da postoji poseban odnos između osobe koja je pod obavezom i osobe ili grupe ljudi kome on ili ona duguje obavezu (Mill, 1863). Dakle, posebna obaveza da se čini dobro može da proističe iz porodičnih ili prijateljskih veza ili iz pravnog ugovora. Ona takođe može biti rezultat formalnog odnosa stvorenog usaglašenim ugovorom o istraživanju. Ukratko, poduzimanje istraživanja može da nametne dužnosti i obaveze istraživaču da deluje u korist učesnika.

Jedan primer za ovo su komercijalna biomedicinska istraživanja koja se odvijaju u zemljama u razvoju. Tim povodom je CIOMS (2002) zaustavio istraživanja sprovedena u korist multinacionalnih farmaceutskih kompanija koje su iskorišćavale učesnike istraživanja u zemljama u razvoju. Nasuprot tome CIOMS zahteva da istraživači budu odgovorni prema zdravstvenom stanju i potrebama vulnerabilnih subjekata. Ovo može da podrazumeva obavezu da se dopune zdravstvene usluge onda kada vlada nije u mogućnosti da ispuni lokalne potrebe (Pravila 10 i 21), ili da se pomogne izgradnja lokalne istraživačke baze i doprinese uspostavljanju održive sposobnosti zemlje domaćina za nezavisnu naučnu i etičku procenu i biomedicinska istraživanja (komentar na Pravilo 12).

U društvenim naukama često se tvrdi da zbog doprinosa istraživanja opštem korpusu znanja, grupa ljudi koji učestvuju u istraživanju može nekad u budućnosti da ima od njega koristi. Na primer, u oblasti istraživanja HIV-a i intravenskih korisnika droge, Singer i

njene kolege su istakli više različitih koristi koje su proistekle iz njihove antropološke studije, uključujući:

...beleženje rapidnog širenja HIV-a među intravenskim korisnicima droge...; identifikovanje malo poznatih puteva širenja HIV-a u populaciji korisnika droge; utvrđivanje važnosti uloge krek kokaina u seksualnom prenošenju HIV-a...; nadgledanje pojave novih korisnika droge i obrazaca HIV rizika...; dokazivanje efikasnosti što šireg pristupa pri regrutaciji skrivene populacije korisnika droge za intervenciju... (Singer et al., 2000, 390).

Fontez je (Fontes, 1998) problematizovala pristupe koji se zadovoljavaju ovime i zalagala se za:

povećano uključivanje direktne koristi za učesnike u planove istraživanja... Ovde ne pozivam na neku usputnu teorijsku korist već na povećanu korist za učesnike od samog tog učešća (1998, 58).

U stvari, Singer i saradnici (2000) bili su naklonjeni argumentima kao što su ovi. Oni su se u stvari još gorljivije zalagali za to da bi:

u radu s populacijama visokog rizika, istraživači trebalo da nastoje da rezultate svojih istraživanja i interakcije s vulnerabilnim pojedincima upotrebe kako bi pomogli da se učesnici istraživanja zaštite od štete koja bi mogla da ih zadesi i nezavisno od konteksta istraživanja (2000, 391).

Ukratko, Singerova (Singer, 1993) se zalagala da istraživači treba da zauzmu odlučan stav u borbi protiv društvenih nedaća. Iako je njen tim koristio novac od istraživanja da finansira niz usluga za korisnike droge u Hartfordu u Konektikatu (uključujući edukatore za doseganje, testiranja na HIV i savetovanja), upućivali su učesnike istraživanja na lečenje i druge zdravstvene i društvene aktivnosti i podržali su razvoj mnogobrojnih novih usluga. Nakon smrti jednog od ispitanika članovi tima su se i dalje borili s mišlju da i oni i istraživači slični njima ne čine dovoljno (Singer et al., 2000; v. takođe Prilog, slučaj 2).

Starosedelačke grupe su napravile smernice u kojima su pozvale istraživače da uvećaju koristi od istraživanja za indigene narode:

Indigene studije bi trebalo da koriste indigenim narodima na lokalnom i opštem nivou. Trebalo bi da se korist koju istraživači imaju od često intimnog pristupa njihovom ličnom i kolektivnom znanju recipročno akumulira (Australian Institute of Aboriginal and Torres Strait Islander Studies 2000, Deveto načelo).

U nekim slučajevima ovo bi moglo da se postigne „upućivanjem” ključnih članova lokalne zajednice u proces istraživanja i odobravanjem pristupa finansijskim sredstvima (Maori Health Committee 1998, 5.3.1), omogućavanjem šireg obrazovanja i obuke za indigene istraživače, zajednice i organizacije (Australian Housing and Urban Research Institute, 2004), ili pomaganjem zajednici da se uključi u rešavanje ranije neprepoznatih problema (Anderson, 1996).

U slučaju istraživanja nasilja u porodici, Ellsberg i Hajs (Ellsberg and Heise, 2002) mišljenja su da intervjui mogu da imaju važnu ulogu za žrtve koje se možda „raduju prilici da podele svoja iskustva sa nekim ko ih neće osuđivati ili okrivljavati” (2002, 1600). Mnoge studije se bave pokušajem da se obezbedi emotivna i praktična podrška žrtvama, nuđenjem informacija i omogućavanjem pristupa formalnim i neformalnim službama, obezbeđivanjem povratnih informacija proučavanoj zajednici i relevantnim institucijama, kao i pružanjem podrške ili zastupanjem zlostavljanih žena (Ellsberg et al., 1997; Richie 1996; Usdin et al., 2000; World Health Organisation 1999). U svom istraživanju seksualnog zlostavljanja u Čileu, Fontezova (Fontes 1998) je sakupljala podatke koristeći fokus grupe sačinjene od ljudi uključenih u kolektivne ili ženske organizacije u nadi da će „javna rasprava o seksualnom zlostavljanju članovima grupe umanjiti osećaj stida i potrebu da taj, i uspostaviti veze koje bi kasnije mogle da posluže kao katalizator društvene promene” (1998, 58). Nakon što je rad u fokus grupama završen, Fontezova je vodila besplatne radionice o seksualnom zlostavljanju za učesnike i za lokalnu mrežu podrške mentalnom zdravlju.

Mnoge istraživače u studijama hendikepiranosti je mučila njihova pozicija sakupljača podataka koji svojim proučavanima nude samo malo više od iluzije promene (Stalker 1998; slična pitanja se pojavljuju i u studijama beskućništva, v. Cloke et al., 2000). Tradicionalne istraživačke prakse su takođe osetljive na napade ispolitizovanih pokreta osoba s hendikepom. Ti pokreti opisuju studije hendikepa kao eksploataciju i viktimizaciju ljudi sa hendikepom koji se nalaze u rukama tradicionalnih istraživača bez hendikepa koji izgledaju više zainteresovani za razvoj sopstvenih karijera nego za promenu položaja ljudi sa invaliditetom (Lloyd et al., 1996; Newell 1997). U devedesetim godinama su se neki naučnici udaljili od ideje participativnog istraživanja i približili onome što su nazvali emancipatorsko istraživanje (Zarb, 1992). Za Olivera (Oliver, 1992) eksploatatorski je da se bavi istraživanjem koje prikazuje samo perspektive osoba sa hendikepom. Umesto toga, istraživači imaju odgovornost da rade sa ljudima sa hendikepom i da koriste svoja istraživanja da razviju načine da se oni osnaže, putem uticanja na osmišljavanje javnih politika i njihovu primenu.

Lojd i saradnici (Lloyd et al. 1996) tvrdili su da istraživači treba da dele znanje, veštine i iskustvo sa ljudima sa hendikepom i da im ponude veće mogućnosti:

Oснаživanje i partnerstvo se neće ostvariti sami od sebe; oni moraju da budu podstaknuti, možda baš osporavanjem uticaja koje nemoć, hendikep ili ugnjetavanje imaju na ljude, možda pružanjem prilika da steknu znanje, razumevanje i podršku koje će povećati njihovo samopouzdanje, moć, kontrolu i izbor (1996, 306).

Pouka savremene debate u antropologiji ipak je to da treba da budemo oprezni. Neće uvek biti lako prepoznati koji je najbolji način da podržimo vulnerabilne populacije. Jedna američka antropološkinja je 1995. godine pozvala svoje kolege da se posvete militantnoj antropologiji zauzimajući aktivistički stav prema ugnjetavanju, „kao sadruzi s nemoćnima, kako bi oni ustanovili svoje potrebe nasuprot interesima buržoaskih institucija” (Scheper-Hughes 1995, 420). Ona je objasnila svoj povratak antropološkom aktivizmu kao oblik istraživačke pogodbe koju je postigla sa stanovnicima Alto de Kruzijera, jednog slama u severoistočnom Brazilu:

postavili su mi ultimatum: sledeći put kada se vratim u Alto de Kruzijero biće to pod njihovim uslovima, to jest, kao *companheira*, ‘pridružujući’ im se kao i ranije u borbi a ne samo da bezbrižno sedim i vodim terenske beleške. ‘Uostalom, šta je nama ta antropologija?’ (1995, 411).

Međutim, njen rad je naišao na neke veoma oštre komentare. Dandrade (DAndrade, 1995), Kuper (Kuper, 1995) i Gledhil (Gledhill, 1999) svi redom bili su zabrinuti zato što nije uvek „očigledno da ugnjeteni čine jasno definisanu grupu sa nedvosmislenim zajedničkim interesima (Kuper 1995, 425). Zaista, kao što je Filip Buržoa (Bourgeois, 1995) otkrio u svom istraživanju krek scene u španskom Harlemu, napori istraživača da doprinese zajednici domaćina mogu da naiđu na potpuni podsmeh učesnika istraživanja i da ugroze istraživački projekat.

Mislili su da sam poludeo... U nekoliko navrata je moje insistiranje na tome da bi moj istraživački projekat trebalo da donese opipljivu političku korist zajednici iznedrila ponižavajuće odgovore: ‘Cezar: Felipe, ti samo brbljaš neviđenu gomilu... (Bourgeois 1995, 46–47).

Veći deo literature koji poziva istraživače da donesu više dobra po učesnike istraživanja zasniva se na radu sa ugroženim i bespomoćnim zajednicama kojima je očigledno potrebna pomoć. Međutim, malo se raspravlja o tome šta bi naučnici mogli da duguju moćnim ili neprijatnim grupama — da li bi od istraživača trebalo da se zahteva da rade u korist korporacija ili ministarstava koja ne plaćaju za svoje usluge, rasističkim političkim grupama ili muškarcima koji sprovode seksualno nasilje? Da li bi u tim slučajevima zaista bilo prikladno

da istraživači, koji bi u obrnutom slučaju imali obavezu emancipatorskog ili aktivističkog istraživanja, sprovedu istraživanje ne za te grupe ili sa njima, već o njima? Osim toga, ko uopšte može da odluči šta čini korist — da li je na nama da odlučimo šta je najbolje za druge? S obzirom na to da se priroda mnogih istraživačkih projekata u društvenim naukama može razvijati tokom samog istraživanja, čak i oni istraživači koji su stupili na teren nameravajući da donesu korist mogu da dođu do veoma kritičnih zaključaka prema participatornom angažmanu, a ti zaključci ne moraju uvek da budu srdačno prihvaćeni u zajednici domaćina (Lawton, 2001).

Posmatrani izolovano, principi nenanošenja štete i činjenja dobra mogu istraživaču da posluže kao opravdanje da protivno željama drugih deluje zato što zna šta je najbolje za njih. Na primer, istraživač može da odluči da ne obavesti učesnike o svim rizicima sa kojima mogu da se suoče ako se uključe u istraživanje. Istraživač može da navodi razloge da je rizik mali i da on ili ona ne želi da zabrinjava učesnike. On ili ona može da tvrdi da bi, čak iako rizik može da bude veliki, mnogi drugi ljudi ispaštali ako učesnici ne uđu u istraživanje. Ovo su paternalistički argumenti koji se mogu kritikovati po različitim osnovama. Na primer, antipaternalisti poput Ronald Dworkina (Dworkin, 1978) i Džejmisa Čildresa (Childress, 1982) tvrdili bi da takve odluke istraživača odražavaju nepoštovanje autonomije ljudi i ne tretiraju ih kao moralno jednake. Sa druge strane, Bičam i Čildres (Beauchamp and Childress 2001) prihvataju da ljudi mogu da izvagaju odnos autonomije i paternalizma i zaključuju da, tamo gde malo zakidanje autonomije pojedinca predupređuje značajnu štetu ili omogućava značajnu korist, može da postoji izvesno opravdanje za mimoilaženje želja pojedinaca. Međutim, njihova diskusija o mogućnosti opravdavanja paternalizma ograničena je na predupredive velike posledice u medicini pa bi proširivanje njihovog argumenta na društvene nauke moglo da bude nategnuto.

Vaganje gubitaka, rizika, dobitaka i mogućnosti

Čak i istraživanje koje donosi očigledne dobitke može da iziskuje neke gubitke. Vrlo je verovatno da će se koristiti resursi kao što su vreme i plata istraživača ili vreme učesnika. Takođe može da izazove negativne posledice izazivanjem značajne štete. Uopšteno posmatrano, obaveze da se ne učini zlo potiru se s obavezama da se čini dobro. Međutim, postoje okolnosti u kojima nije tako, kao što su one prilike u kojima možemo da donesemo veliku korist nanoseći samo minimalnu štetu (Beauchamp and Childress, 2001). U nekoj takvoj situaciji, odluka da li da se nastavi ili ne sa istraživanjem može delimično da počiva na utilitarnim principima (v. drugo poglavlje). U naredna tri primera, kanadski i američki naučnici su morali da procene da li rizik od nanošenja štete učesnicima može da nadmaši moguće koristi.

Bjukenan i saradnici su (Buchanan et al., 2002) ispitivali upotrebu špriceva kod intravenskih korisnika droge u Konektikatu i Masačusetsu. Kao deo istraživanja, etnografi su pratili informante i, uz njihovu saglasnost, gledali gde nabavljaju špriceve. Međutim, bilo je verovatnije da će afroameričke i portorikanske informante, koji su s belim etnografima visili u određenim krajevima, pokupiti policija koja bi pretpostavila da svaka osoba iz manjinske grupacije u prisustvu belaca njima verovatno nabavlja drogu. Istraživači kao i informanti morali su da izvagaju korist od ustanovljavanja izvora zaraženih špriceva u odnosu na mogućnosti da učesnici mogu da budu uhapšeni.

U drugom slučaju, Fliker, Hans i Skinner (Flicker, Haans and Skinner, 2004) napravili su internet sajt za mlade posvećen zdravlju, sa stranom za ostavljanje poruka radi ispitivanja zdravstvenog ponašanja tinejdžera. Neke opasnosti su bile očigledne — istraživači su mogli da vide poruke o osetljivim temama i onih mladih ljudi koji nisu hteli da učestvuju u istraživanju. Ove poruke su mogle takođe da budu objavljene na takav način da pošiljaoci postanu prepoznatljivi. Pored toga, sajt je mogao da se koristi kao forum za promovisanje opasnog ponašanja i vređanja svakog ko se tome usprotivi. Istraživački tim je tvrdio da je rizik od štete minimizovan dobijanjem informisanog pristanka od učesnika pri registraciji na sajtu i garantovanjem da je istraživanje anonimno i nenapadno. Istraživači su pokušali da ispune svoje obaveze prema zajednici tako što su usmeravali one korisnike kod kojih je postojao rizik samopovređivanja da potraže profesionalnu podršku. Takođe su moderirali postove koji su bili uvredljivi ili ugrožavali anonimnost i omogućavali pouzdane zdravstvene informacije na bezbednom sajtu za mlade (za dalju diskusiju o riziku istraživanja na internetu, v. Sixsmith and Murray, 2001).

Konačno, Vajnbergova je (Weinberg, 2002) istraživala upotrebu određenog planera koji je služio kao podrška samohranim mladim majkama u jednom domu u Ontariju. Upotreba ovog dokumenta bila je obavezna u domovima koji su imali licencu u toj pokrajini. Međutim, Vajnbergova je otkrila da je osoblje, uprkos verovanjima izvršnog direktora, zaobišlo zakonom definisane obaveze. Na zahtev učesnica u istraživanju ona se složila da omogući neku korist stanovnicama tako što bi imenovala one koje su joj pomogle u njenom radu. Međutim, da je omogućila instituciji koja izdaje licence da identifikuje dom, on bi mogao da izgubi finansiranje. Vajnbergova nije bila voljna da naštetiti instituciji koja je, i pored svih svojih mana, „u krajnjoj liniji podržala i zaštitila veoma mlade žene kojima sam i sama želela da služim...” (2002, 91) i zaključila da bi potencijalna šteta po dom prevagnula nad neznatnom koristi koju bi donelo objavljivanje imena učesnica u istraživanju:

Ne postoji jednostavna hijerarhija etičkih principa... u proceni sukobljenih potreba različitih učesnika, istraživač treba da dodeli veoma visok prioritet potrebama najugroženijih pri odlučivanju kojim putem da krene. Ipak, *ne čini zlo* zadržava primat

kao etički princip. Uz to, istraživač mora da odmeri potencijalne gubitke i dobitke, o kojima on ili ona može samo situaciono da odluči (Weinberg 2002, 93–4).

U izveštaju iz Belmonta se poziva na „sistematičnu, neproizvoljnu analizu” (paragraf 1.9–1.10) rizika koji istraživanje može da predstavlja po učesnike i koristi koju može da proizvede za učesnike i šire društvo. Bilo je pokušaja da se odnos gubitaka i dobitaka svede na računicu u finansijskom smislu. Analiza gubitaka i dobitaka omogućava da se porede istraživački programi sa različitim ciljevima. Iako se u principu može koristiti bilo koji oblik merjenja, u praksi je većina mera izražena finansijskim terminima. Bilo koji pokušaj da se odnosi redukuju u tom smislu ima svoje mane, između ostalog i zato što proces redukcije uklanja ključne nefinansijske vrednosti. Iako upotreba analize troškova i dobiti ima izvesnu vrednost unutar biomedicinskih i drugih oblika eksperimentalnih istraživanja, Kasel (Cassell, 1982) i Mekintajer (MacIntyre, 1982) osporili su njenu vrednost u etičkom odlučivanju većine društvenih naučnika. Mekintajer je tvrdio da čak i u predvidivijim, merljivijim i definisanim eksperimentalnim i kvaziekperimentalnim istraživačkim projektima, analiza gubitaka i dobitaka ne bi mogla nikada sama po sebi da odredi odgovarajući potez, pošto ne uzima u obzir pitanja distributivne pravde (ko ubire plodove a ko snosi štetu), i ne postavlja nikakva ograničenja u pogledu troškova koji bi mogli da budu moralno neprihvatljivi. U manje predvidivoj oblasti etnografije,

katalogizacija i vaganje potencijalnih gubitaka nasuprot dobitcima pre nego što se sprovede istraživanje postaje, pre svega, vežba iz kreativnosti, jedva primenjiva na stvarne etičke poteškoće do kojih može da dođe tokom sprovođenja istraživanja (Cassell 1982, 150).

Mekintajer je takođe upozorio da analiza gubitaka i dobitaka nije ni kulturno ni moralno neutralna. Da bismo odlučili šta se smatra troškom a šta korišću „moramo prvo da odlučimo ko ima pravo da odredi šta se računa kao gubitak a šta kao dobitak” (MacIntyre 1982, 183). Ovo je pitanje koje se može postaviti za bilo koju štetu ili korist. Fridman (Freedman, 1987) objašnjavao je da bilo koja procena vrednosti istraživanja zahteva ispitivanje, ne samo stavova akademskih kolega već i mišljenja zajednice kao celine, uključujući, pretpostavlja se, mnogobrojne različite poglede koji mogu biti zastupljeni među učesnicima istraživanja. Neke studije su počele da ispituju kako učesnici mogu da sagledavaju gubitke i dobitke. Kada je Milgram (Milgram, 1977) sproveo ponovljeno dvanaestomesečno istraživanje pokornosti, otkrio je da je manje od jednog procenta ispitanika zažalilo što su u njemu učestvovali. U naknadnim intervjuima sa učesnicima studije simuliranog zatvora, Zimbardo (Zimbardo,

1973) takođe je otkrio da ne postoje dugotrajne negativne posledice (v. peto poglavlje). Međutim, Vorik (Warwick, 1982) je kritikovao metodologiju korišćenu u ovim naknadnim istraživanjima, tvrdeći da su istraživači usvojili tačno one tipove instrumenata koje su odbacili u korist simulacija tokom prvog istraživanja. Kao što smo već objasnili, postoje sofisticiraniji načini uključivanja mišljenja učesnika u istraživanju.

U oblasti istraživanja trauma, istraživači mogu da završe ili tako što pomažu učesnicima da umanje osećaj izolovanosti i podrže njihov oporavak ili, sa druge strane, mogu ponovo da ih traumatizuju. Jedan britanski istraživač koji je intervjuisao bivše pacijente obolele od raka nije znao kako su ovo istraživačko iskustvo doživeli informanti:

nikada nisam bio siguran kako su se zaista osećali... ponekad bi rekli da su prvi put sposobni da pričaju o tome... jedno ili dvoje su bili zaista jako uznemireni iskustvom... zaista sam bio zabrinut (prema Johnson and Clarke 2003, 430).

Drugi istraživači su izneli oštrije kritike. Džerard je otišao tako daleko da je opisao aktivnosti kolega kao drugostepenu viktimizaciju izazvanu onim što je nazvao „istraživačkim zlostavljanjem:

praksom istraživača da uskaču u živote ljudi, umešaju se, osveže bolna stara osećanja i potom nestanu ostavljajući učesnike da se bore sami i izolovani sa nerešenim osećanjima... (Gerard 1995, 59).

Slična pitanja mogu da se pojave u istraživanjima zlostavljanja i zanemarivanja dece. Stvari mogu da budu posebno složene u slučajevima učesnika koji su doživeli posttraumatski stres povezan sa emotivnom obamrlošću ili simptomima uznemirenosti. Njuman, Voker i Džeflend (Newman, Walker and Gefland, 1999) ispitivali su shvatanja odraslih žena koje su učestvovala u njihovom istraživanju iskustava seksualnog zlostavljanja u detinjstvu. Iako su neke žene potcenile nemir koji su mislile da će doživeti, većina je izvestila da je njihovo učešće u istraživanju zasnovanom na intervjuu i upitniku bilo pozitivno iskustvo, uprkos osetljivoj prirodi postavljenih pitanja.

Slično tome je Mekgrat (McGrath, 2003) otkrio da u Australiji roditelji dece sa jednim hematološkim poremećajem (srodnim leukemiji) imaju pozitivan stav prema longitudinalnoj kvalitativnoj studiji za koju su se prijavili, zato što je omogućavala niz koristi uključujući: mogućnosti da se priča sa saosećajnim slušaocem; oslobađanje prigušenih negativnih emocija koje bi inače mogle da budu prenete na bolesno dete; mogućnost da podele svoje emocije sa drugima i prekinu da se osećaju izolovano; i mogućnost da drugima to kroz šta prolaze bude od koristi. Na osnovu svog istraživanja o tome kako pacijenti oboleli od raka doživljavaju umiranje, Kelhir (Kellehear, 1989) se usprotivio:

arogantnoj pretpostavci da su im udobnost i bezbednost važniji od želje da budu saslušani ili želje da doprinesu našim napovima da ih razumemo (Kellehear 1989, 66).

Može biti teško da se proceni kako troškovi, dobiti i rizici mogu da se društveno i prostorno distribuiraju među populacijom (Smith, 1998). U jednoj situaciji, ista osoba može da se suoči sa svim rizicima i primi svu dobit. Međutim, u drugom slučaju, jedna osoba može da snosi sve rizike, dok je verovatno da će neka druga osoba primiti svu dobit. Sa druge strane, nekoliko ljudi može da snosi sve rizike a da samo nekolicina ima od toga koristi ili, obrnuto, svi će požnjati pogodnosti dok će samo poneko snositi rizik. Na primer, prema Fontezovoj (Fontes, 1998), jedna indijska istraživačica je odlučila da ne ispituje šta se desilo sa ženama koje su njihovi muževi spalili kao rezultat sporova oko miraza.

Ona nije želela da izlaže ispitanice daljem riziku. Međutim, Fontezova skreće pažnju na cenu te odluke: ona je time uskratila svaku mogućnost da intervjuisane žene i žene slične njima mogu da imaju koristi od okončanja njihove izolacije i vulnerabilnosti. U ovom slučaju, istraživač je morao da uspostavi ravnotežu između potencijalne štete po učesnice i moguće koristi za veću grupu žena.

Iako su se proučavanja etike istraživanja usmeravala na štete i rizike, kao rezultat kliničkog ispitivanja AIDS-a skorašnji interes je usmeren ka pravednoj dostupnosti i učešću i rezultatima istraživanja (Kahn et al., 1998; Mastroianni and Kahn 2001; NHMRC 2001b; Tri-Council 2003), na osnovu čega:

nijedna osoba ne treba da prima socijalnu pomoć na osnovu nezaslužениh povlašćenih svojstava... niti bilo kome socijalna pomoć sme biti uskraćena na osnovu nezaslužениh nepoželjnih svojstava (Beauchamp and Childress 2001, 235).

Bioetičar Čarls Vajdžer (Weijer, 1999a) istakao je negativne posledice isključivanja žena iz kliničkih ispitivanja po pružanje zdravstvene zaštite. Sličan zaključak može da se izvede i o istraživanjima koja utiču na druge oblike socijalne politike na osnovu primera isključivanja etničkih manjina, žena, dece ili starijih, ili ljudi iz zemalja u razvoju (Dresser 1992; Morrow and Richards 1996; Nama and Swartz 2002). Na primer, do sedamdesetih godina, većinu ispitanika u empirijskim istraživanjima u kriminologiji činili su muškarci i dečaci, što je pitanja povezana sa ženskom kriminalnošću, ženskom viktimizacijom i potrebama žena ostavljalo neistraženim u veoma značajnoj meri (npr., Smart, 1976).

Može delovati primamljivo da se obaveze činjenja dobra i nečinjenja štete pregeneralizuju na osnovu principa razvijenih da bi se zadovoljile potrebe medicinskih istraživanja. A mnogi etički kodeksi to zaista i čine (NHMRC, 2001b). Međutim, istraživanja sprovedena u društvenim naukama mogu potpuno legitimno i namerno da

rade na štetu subjekata istraživanja otkrivanjem i kritikovanjem njihove uloge u izazivanju „fundamentalnog ekonomskog, političkog ili kulturnog nazadovanja ili eksploatacije” (ESRC, 2005). Na primer, Izrael je (Israel, 1998) ispitivao nasilne aktivnosti južnoafričkih obaveštajnih službi protiv izgnanika u šezdesetim godinama prošlog veka. Nije ga baš bilo briga da minimizuje štetu po te službe. Slično tome, istraživači koji otkrivaju korupciju, nasilje ili zagađenje ne moraju da rade na tome da umanje štetu korporativnim ili institucionalnim entitetima odgovornim za štetu iako se, što se tiče Saveta za ekonomska i društvena istraživanja (ESRC, 2005), od njih očekuje da umanje bilo kakvu ličnu štetu. Kao što ističe kanadski Trojni savet: „takva istraživanja ne bi trebalo blokirati primenom analize gubitaka i dobitaka” (2003, p. i. 7).

Rani etički kodeksi su se bavili prvenstveno blagostanjem pojedinaca. U skorije vreme, etičari su postali zainteresovani i za pitanje kako je moguće zaštititi zajednice u istraživanju (Levine 1988; Weijer 1999b). Vajdžer je sa svojim kolegama (Weijer et al., 1999) identifikovao dvadeset tri specifična zahteva za zaštitu zajednica koji su usvojeni na državnom ili međunarodnom nivou.

Naravno, uočili su da postoje prilične poteškoće u definisanju zajednice ili identifikovanju toga koji koraci mogu biti opravdani da bi se ona zaštitila. U petom poglavlju smo razmatrali pokušaje pregovora sa indigenim zajednicama. Indigene zajednice mogu da imaju zajedničke istorije i kulturne tradicije, mogu biti geografski povezane i mogu izabrati sopstvene političke vođe (Maori Health Committee, 1998). Može biti teže pregovarati sa drugim zajednicama zasnovanim na etničkim, političkim, seksualnim, profesionalnim ili drugim zajedničkim crtama.

Zaključak

U većini konteksta od istraživača se očekuje da razviju strategije kojima će umanjiti rizike izazivanja fizičke, psihičke, društvene ili ekonomske štete učesnicima u istraživanju. Ove strategije uključuju naknadno razjašnjenje nakon eksperimenta u psihologiji kao i participatorne i emancipatorske metodologije koje su usvojili feministički, indigeni ili aktivistički orijentisani naučnici.

Uz to, mnogi istraživači nastoje da učesnicima, bilo pojedincima bilo društvima, donesu neku korist. U onim granama društvenih nauka, kao što su studije invalidnosti ili indigena antropologija, istraživači koji po pravilu rade sa ugroženim grupama posebno su raspoloženi da unapredne uslove za svoju istraživanu grupu. Uprkos tome, neki od njihovih kolega su zabrinuti da ti ciljevi precenjuju resurse i mogućnost istraživača da postigne značajne promene u životu grupe koju proučava. Drugi su primetili da pokušaji istraživača da pomognu mogu da se ocene kao paternalistički, nerazboriti, privrženički ili jednostavno kao neverovatno glupi. U mnogim regulatornim

okruženjima, oni istraživači koji se bave moćnijim segmentima društva možda će morati ne samo da opravdavaju svoj neuspeh u promovisanju interesa elitne grupe već i da potkopaju privilegovanu poziciju takvih grupa.

U društvenim naukama mnogi istraživački projekti zaista omogućavaju neku korist, ali po određenu cenu. Posledica toga je da će istraživači možda morati da procene relativnu težinu različitih potencijalnih šteta i koristi. Možda će otkriti i da ove štete i koristi imaju različiti uticaj i značenja za različite delove proučavane zajednice. Pripisivanje finansijskih vrednosti svakom elementu može da bude privlačno u nekim situacijama ali u drugim postoji rizik ignorisanja ključnih nefinansijskih pitanja i nametanja istraživačevih vrednosti učesnicima.

Stoga ne iznenađuje da su mnogi istraživači otkrili kroz praksu da im je uglavnom teško da koriste pristupe zasnovane na pravilima i da su izabrali da drugačije reaguju. Podozrevamo da sledeći pristup, koji je primenio jedan tim britanskih geografa, nije redak:

Istraživanje u praksi nikada ne može da bude nekakva neutralna vežba. U dobru ili zlu, sam čin ulaska u svet drugih ljudi znači da istraživanje i istraživač delimično postaju sastavni deo tih svetova. Tako mi ne možemo a da nemamo uticaj na one s kojima stupamo u kontakt a ni na one sa kojima nismo imali direktan kontakt ali koji pripadaju društvenim svetovima onih sa kojima smo razgovarali. Iskreno rečeno, veliki deo ovog uticaja je nepoznat. Iza svake vidljive pojave uznemirenosti ili neke druge štete stoje stotine nevidljivih uticaja među umreženim članovima. Konačno, takva pitanja su isprepletena sa potrebom da se izbegne eksploatacija učesnika istraživanja i da im se, kroz istraživački proces, nešto ponudi zauzvrat. To je pitanje teških pregovora. Postoje, a i moraju postojati, etički standardi 'na terenu'; cilj ne može u potpunosti da opravdava sredstva. Ipak, tvrditi da ne treba da se pregovara redovno i povodom različitih etičkih rizika kako bi se požnjeo materijal kojim je moguće postići određene ciljeve, znači skrivati se iza etičkih standarda i sakriti stvarne dileme istraživanja. Ove dileme su najčešće rešene u pojedinačnim situacijama u kontekstu... (Cloke et al., 2000, 151).

